

GONDOLATOK A RETORIKA, A SZÖVEGTAN, VALAMINT „SEGÉD- ÉS HATÁRTUDOMÁNYAIKNAK” KAPCSOLATAIRÓL, A RETORIKA KOMPETENCIÁIRÓL

WACHA IMRE

1. Ha arra a kérdésre szeretnénk választ kapni, miként kapcsolódik a retorika mint társtudomány a nyelvészethez, szorosabban véve a szövegtanhoz és a stilisztikához (mint a nyelvtudomány és az irodalomtudomány határterületéhez), valamint – tágabban értelmezve – a nyelvészet más diszciplínáihoz és más tudományágakhoz, és hogy mi is tartozik a retorika kompetenciájának körébe, akkor először meg kell határozni: mi is a retorika.

A válasz ma már eléggé bonyolult, hiszen GORGÍÁSZTÓL PLATONON, KORAXON, ARISZTOTELÉSZEN, CICERÓN, AUGUSTINUSON és nagy ugrással PÁZMÁNYON, RAVASZ LÁSZLÓN át napjainkig a retorika fogalom- és illetékességi körének sokféle értelmezésével találkozunk. Ennek igazolására elég, ha csak két alapvető munkát veszünk figyelembe. Az egyik a *Világirodalmi lexikon*nak tömör és mégis terjedelmes *retorika* szócikke (i. m. 11. 624–637), a másik VÍGH ÁRPÁDNak a magyar retorikairodalmat tárgyaló alapmunkája: a *Retorika és történelem* (Gondolat Kiadó, 1981.). (Vö. még: SZABÓ G. ZOLTÁN – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: *Kis magyar retorika*, GÁSPÁRI LÁSZLÓ: *Retorika*. Egységes főiskolai jegyzet.)

A kérdésre, mi is a retorika, kettős nagyon leegyszerűsített választ kaphatunk: multidiszciplináris és interdisziplináris tudomány és alkalmazott multidiszciplináris és interdisziplináris tudomány.

1.1. A tudományos vizsgálat felől közelítve talán azt mondhatjuk, valahol a stilisztika, hermeneutika, meggyőzőlélektan és – újabban, amióta van – a szövegtan határterülete közelében helyezkedik el. (Vö. BENCZE LÓRÁNT: *Mikor, miért, kinek, hogyan 1. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban 1–2*. A hét szabad művészet könyvtára, Corvinus Kiadó, 1996.).

1.2. Ha a retorika „ösatyjaihoz”, KORAXhoz és ARISZTOTELÉSZhez nyúlunk vissza, ezt a választ kapjuk: a retorika a nyilvános beszéd és ezen belül a meggyőzés (és egyúttal, már náluk is – szemben a poétikával – a prózában szólás) tudománya. S ha a közelműltnek nem elméleti, hanem gyakorlatközpontú retorika(tan)könyveit vizsgáljuk, nagyjából ugyanez a válasz: olyan alkalmazott, gyakorlati tudomány, mely ahhoz nyújt segítséget, miként kell hatásosan szólni, érvelni a nyilvánosság előtt és a nyilvánosság számára.

1.3. Ha azonban figyelembe vesszük VÍGH ÁRPÁD *Retorika és történelem* című könyvének – mely főleg a magyar retorikák történetével és „tartalmával” foglalkozik – és a korábbi, már 20. századi iskolai retorika (tantárgy) tankönyvének tanulságait, akkor azt mondhatjuk, hogy a retorika egyrészt műfajismeret¹, s ezen belül a prózai és verses (elbeszélő és leíró) műfajok ismeretének tudománya, másrészt a meggyőző nyilvános (szónoki) beszédnek, harmadrészt a prózai ékesszólásnak, az elegáns, választékos szónoki stílusnak a tana, negyedrészt szerkesztéstan. Mindezen belül egyrészt deskriptív, rendszerező tudomány, másrészt preskriptív és gyakorlati

célokat szolgáló tudomány. (Hogy az említettek közül melyik dominált az egyes retorikákban, az mindig az adott kor szólásszabadságának és gyakorlati vagy tudományos céljainak volt a függvénye. Ezt VÍGH ÁRPÁD így nem mondja ki, de munkájából ez kiolvasható.) (Vö. VÍGH ÁRPÁD: *Retorika és történelem*, Gondolat, 1980.)²

1.4. Ha pedig a *Világirodalmi lexikon* retorika címszava alapján próbálunk elindulni, azt tapasztaljuk, hogy – nagyon leegyszerűsítve – a retorika mint tudomány erőteljesen kettéágazott.

1.4.1. Egyrészt elemző, leíró jellegű tudományos stúdium: a hermeneutika, a szövegmagyarázat, a szövegértelmezés, szöveginterpretáció, azután (jelentős mértékben) a stilisztika (például metaforakutatás, toposzok és alakzatok „tana”) és az esztétika, illetőleg az irodalmi – elsősorban a prózai – művek (formai és szemantikai) megformáltságának elemző, leíró, rendszerező, tudománya. Mint ilyent az „ékekészítés” tanának is tekinthetjük.³

1.4.2. Másrészt azonban a retorika – mint alkalmazott tudomány – gyakorlati, pragmatikus célokat szolgál: a nyilvános, közérdekű beszéd elméletét, a meggyőzőestechnika követelményeit, eszközeit és gyakorlatát mutatja be, és igyekszik elsajátíttatni.

2. Ezeket a nagyon leegyszerűsített válaszokat figyelembe véve és nagyon gyakorlatias szempontból vizsgálva a kérdést, a határterületek és a „segédtudományok” felderítéséért két irányba indulhatunk el.⁴

2.1. A retorika egyik ága alkalmazott tudomány, éppúgy, mint ahogy a nyelv- és a beszédművelés is alkalmazott nyelvtudomány. (Annak érdekében ugyanis, hogy gondolatainkat igényesen tudjuk kifejezni nem elégséges azt tudnunk, milyen nyelvi eszközöket kell megismernünk, elsajátítanunk, felhasználnunk.) Ezen belül és felül a beszéd- és a nyelv művelés inter- és multidiszciplináris (nyelv) tudomány is.⁵

A retorikának mint alkalmazott és pragmatikus szemléletű tudománynak a fogalomköre – a korábbi, még e század közepén is élő felfogással némileg ellentétben – mára már kitágult. Napjaink gyakorlatának és elvárásainak megfelelően így határozhatjuk meg: a közéleti beszédnek, a nyilvános megszólalásnak, a köznek szóló és közérdekű beszédnek a tudománya. Ma már ugyanis nemcsak az minősül nyilvános beszédnek, ami (tömeg)gyűléseken: parlamentben, önkormányzati és más testületi üléseken, bíróságokon, ünnepélyeken, megemlékezéseken, (templomi és más) gyűlékezésekben, tehát nagy nyilvánosság és vegyes összetételű hallgatóság előtt hangzik el,⁶ hanem az is, amit a rádióból, televízióból hallunk, sőt ide tartozik az egyetemi előadó, az iskolai pedagógus, sőt a menedzser, az üzletkötő (agitatív) és – uram bocsá! – a hivatali ügyintéző és a közéleti eladó beszéde is. Ez azt jelenti, hogy mint alkalmazott tudománynak körébe beletartozik azoknak az ismereteknek felderítése – bizonyos mértékig rendszerező, rendszerezett bemutatása –, azután megtanultatása, elsajátíttatása, begyakoroltatása, végül pedig alkalmazása, amelyek mindennemű nyilvános beszédben a gondolat átadását, a partner meggyőzésének célját szolgálják. Ennek értelmében tehát a retorika szintén inter- és multidiszciplináris tudomány: a szövegszerkesztés, a műfajok, műnemek stb. megismerését szolgáló alkalmazott tudomány

2.2. A retorika másik ága az alapkutatások körébe tartozhat: egyrésztől azoknak szövegtípusoknak, a műfajoknak, eszközöknek, módoknak a felderítése, vizsgálata, elemzése, rendszerezése és leírása tartozik vagy tartozhat vagy tartozna illetékességi

körébe, amelyeket a közélet nyilvánosságának szereplői, szónokai (politikusok, papok, prédikátorok, bírák, ügyvédek, menedzserek, üzletkötők stb., azután írók, költők, filozófusok, tanárok, tanítók, rádiós és televíziós munkatársak stb.), azaz a nyilvánosan élőszóban vagy írásban megszólalók és megnyilatkozók gondolataik kifejtése, a meggyőzés vagy csak informálás céljából felhasználtak, felhasználnak, másrészt pedig felhasználhatnak. S ezen belül is főleg azok a nyelvi, érveléstechnikai, meggyőzési, „stilisztikai” eszközök, melyek mint „szónoki eszközök” kerültek be az irodalom vagy publicisztika vérkeringésébe. Ilyen alapon a hermeneutikához és a stilisztikához is kapcsolódik. Harmad- és negyedrészt azonban – már a régi retorikatankönyvek tanúsága szerint is – valamilyen formában idetartozik a műfajelmélet és – az újabb tapasztalatok szerint – a szövegtan, szövegtipológia is.

3. Ha mármost a mai retorika kompetenciáját kitágító felfogásból indulunk ki, tehát a retorikát a közéleti beszéd, a nyilvános megszólalás, a köznek szóló és közérdekű beszéd tudományának tekintjük, a retorika részterületeit vizsgálva a szövegtannal és társtudományaival több területen találunk erőteljes kapcsolódásokat, sőt más társtudományok területére átnyúló összefonódásokat.

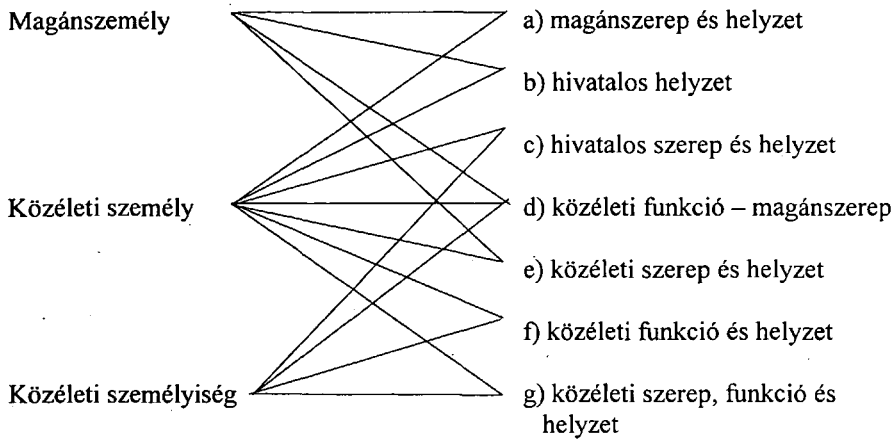
3.1. Az egyik terület a kommunikációelméletnek, ezen belül a kommunikációs szituációknak a vizsgálata. (Vö. WACHA IMRE: *A korszerű retorika alapjai*, Szemimpex Kiadó, 1994.). A nyilvánosság előtti, illetőleg a nyilvánosság számára való szólás (akár élőszóval, akár írásban fordulunk a nyilvánosság felé) mindenképpen megköveteli a kommunikációs helyzetek (szituációk) ismeretét, (korábban pedig) vizsgálatát. Ez ugyanis a rétor nyelvhasználatának – ha tetszik egyrésztől a szituációnak, partnerviszornak megfelelő nyelvezet és a közlésnek megfelelő műfaj, valamint stílus megválasztásának – szempontjából fontos. Éppen emiatt rendkívül erős a kötődése a szövegtipológiához és a szövegtanhoz, a szövegnyelvészethez, mert a retorika egyrésztől vizsgálódási szempontokat és anyagot adhat a szövegnyelvészetnek, ez utóbbi pedig eredményeivel segítője lehet a retorikai ismeretek nyújtásának.⁷ Ezen belül pedig a szövegalkotás, a fogalmazás tanításának, még az iskolában is.

A kommunikációs helyzetekre is ügyelve, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy nyelvhasználati, szövegszerkesztési, szövegszerkezeti, műfaji, stílusbeli különbségek adódhatnak a kommunikációs partnerek közötti viszonyból is, illetőleg a következőkből:

(0.) A kommunikációs partnerek (a kommunikáció megnyilatkozói) közül milyen szerepben (magánszemélyként, hivatalos személyként, magánszerepben vagy hivatalos minőségben) szólal meg valaki. Tehát nem csupán a kommunikációs helyzet a meghatározó, hiszen a nyelvhasználatban (mind a szókincs és a frazeológia felhasználásában, mind pedig a mondat- és szövegszerkesztési formák használatában) más követelményeket támaszt mind a közlő, mind a címzett irányában az, hogy a kommunikációs folyamat:

(1.) kik között, kiknek a jelenlétében zajlik le⁸: (1.1.) egyenrangú partnerek között (például homogén szakértői közönség, azonos életkorú vagy nemű vagy végzettségű vagy társadalmi helyzetű partnerek), vagy (1.2.) valamilyen szempontból nem egyenrangú partnerek között (például főnök és beosztott, tanár és diák, rendőr és járőrelő, ügyintéző és ügyfél stb.), vagy (1.3.) homogén hallgatóság előtt (szakértői közönség, laikusok, szakmabeliek, iskolai osztályközösség, irodalomkedvelők csoportja, hangverseny hallgatósága stb.), vagy (1.4.) heterogén összetételű (életkorban, érdeklődésben, műveltség-

ben, ismeretekben stb.) vegyes közönség előtt és számára, azután (1.5.) hogy az adó fél, a közlő milyen funkcióban, szerepben és (közéleti) helyzetben szólal meg. Például (lásd 1. ábra):

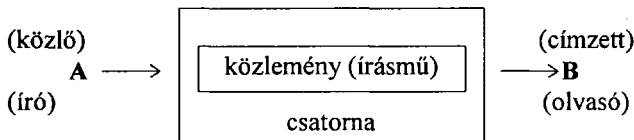

1. ábra

(2.1.) Meghatározza a nyelvi formát, a szerkezetet, a kifejtés mértékét, hogy írásos (korlátozott kódú) kommunikáció formájában zajlik-e le a közlés (amikor is a partnerek nem találkoznak személyesen), s ezen belül csak verbális síkon, „sima” szövegmű formájában jut-e el a közlemény a címzetthez, vagy pedig írásosban ugyan, de multimediális formában (például ábrák, illusztrációk, grafikonok stb. kíséretében). (Vö. DEME LÁSZLÓ: *Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség*, 1987.; WACHA IMRE: *A korszerű retorika alapjai*, 1994., PETŐFI S. JÁNOS – BENKES ZSUZSA: *A szöveg megközelítései*, Iskolakultúra, 1998.)

A korlátozott kódú, közvetett vagy írásos kommunikációban ugyanis a *kommunikációs partnerek nem találkoznak* (ezért is vitatható, hogy valóban lehet-e kommunikációnak nevezni), a gondolatátadás, -átvétel az *írott nyelv* segítségével zajlik le. (Lásd 2. ábra.)

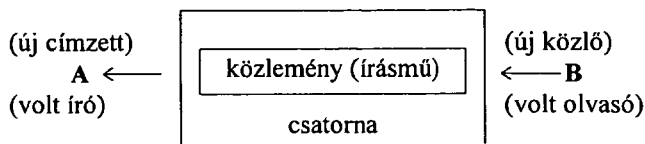
A korlátozott kódú kommunikáció alapsémája

A csatorna: a) verbális (oralitás és auditivitás nélkül), b) verbális kód a szövegegész látványával, c) a szöveget hordozó papír, füzet, könyv.

2. ábra

Ez nem is négy, hanem két lépéses kommunikáció, hiszen nincs közvetlen visszajelzés, mert a visszajelzés már külön kommunikációs aktus. (Lásd 3. ábra.)

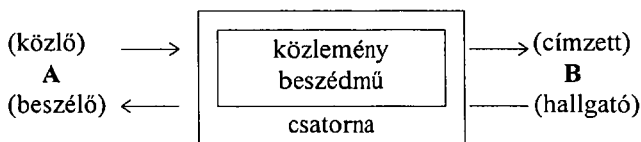

3. ábra

(2.2.) Vagy élőszóbeli (totális) kommunikáció formájában megy-e végbe a kommunikációs folyamat, tehát mind a verbális, mind a nonverbális kommunikációs eszközök szerepet kapnak.

(2.2.1) Ezen belül az sem közömbös, hogy valódi totális kommunikációs folyamatban zajlik-e a közlés, tehát a partnerek jelen vannak és aktív szereplői a kommunikációs folyamatnak. Ezen belül (2.2.1.1.) a párbeszédes kommunikációban mindkét partner aktív „társformálója”, olykor alkotója a szövegnek, hiszen a kommunikációs szerepek cserélődnek. (Lásd 4. ábra.)

A (valódi, totális) beszélgetéses kommunikáció alapsémája

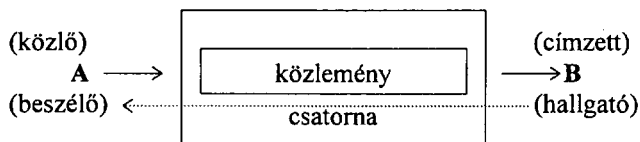
Csatorna: a) verbális (orális és auditív kód, b) nonverbális kód, totális látvánnyal, c) a kommunikációs partnerek közötti levegő.

4. ábra

A partnerek mindegyike teljes személyiséggel vesz részt benne: minden verbális és nonverbális kommunikációs eszközt felhasznál a kommunikáció sikere érdekében (a nyelvet, annak orális változatát, a látványt, ezen belül a gesztust, mimikát stb.). A kommunikációs távolság ritkán nagyobb karnyújtásnyinál. A tekintet többnyire a partner fejét fogja be, de irányulhat az egész testre, illetőleg annak bármelyik részére is. A közleményt, noha általában az egyik fél a vezető szerep, végső soron közösen formálják, hiszen a partner társformáló: ha a közlő (adó) fél nem fejezi ki magát pontosan, érthetően, az éppen hallgató közbeszól: kérdez, eltéríti a témától vagy éppen visszairányítja hozzá a beszélőt. Valóban négy lépéses totális kommunikáció ez: közlés–vétel–visszajelzés–újrászabályozás a közlő részéről és újra: közlés stb. A tévében ennek a formának csak „látszatával” találkozunk!

(2.2.1.2.) Az előadásos beszédhelyzetben a címzett csak nonverbális visszajelzéseivel „formálójá” a szövegműnek, inkább csak „passzív” befogadója a közleménynek. (Lásd 5. ábra.)

A valódi, totális, közvetlen kommunikáció előadás típusú változatának alapsémája

A közlemény: beszédmű; a csatorna: a) verbális (orális és auditív) kód, b) nonverbális kód, totális látvánnyal, c) a kommunikációs partnerek közötti levegő; a visszajelzés nonverbális eszközökkel történik.

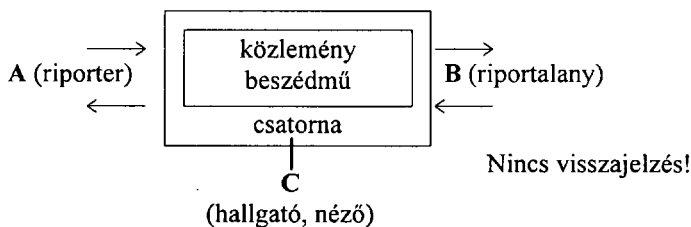
5. ábra

Négy lépéses a kommunikáció. De a partner nem szól közbe, hiszen előadás, hosszabb ideig tartó beszédprodukció *hallgatója*.

(2.2.2.) Más a helyzet a formailag totális, valójában korlátozott kódú, illetőleg az áttételes kommunikációval, melynek során a partnerek, pontosabban a valódi címzettek egyáltalán nem találkoznak. A rádiós és tévés produkciók tartoznak ide. (Lásd 6. és 7. ábra.)

A rádióban, televízióban a *riportműsorok, kerekasztal-beszélgetések* csak látszatra közvetlen és totális kommunikációk. *Valódi címzettjeik* nem az egymással beszélgető partnerek, hanem a *hallgatók, nézők*. A riporter az ő nevükben kérdez, a riportalany, nyilatkozó hozzájuk szól, még akkor is, ha erről a tényről megfeledeznek és – látszólag – a riporternek válaszol, hozzá intézi szavait.

A formailag totális, valójában áttételes kommunikáció alapsémája

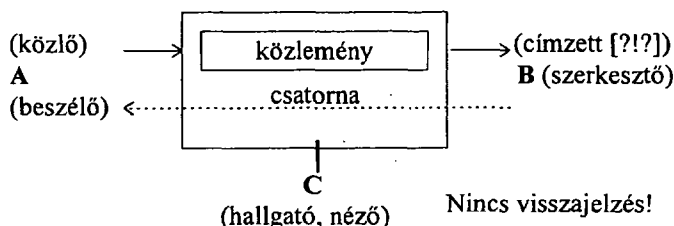

Csatorna: a) verbális: orális és auditív kód, b) nonverbális kód, totális látvánnyal, c) *elektronikus átviteltechnika*, az egyenes adások kivételével a közlés (felvétel) és befogadás a műsor meghallgatása, megtekintése, a közlés meghallgatása között időeltolódás is van.

6. ábra

Az ilyen produkciókban ritkán hangzanak el a szó szoros értelmében vett spontán szövegek, hiszen többnyire minden riport „kozmetikázva” kerül adásba: a riporter „megvágja”, rövidíti a felvételt: a közvetlen kommunikáció során a spontán beszéd szerkesztésmódjában született szövegből kihagyja a nyögéseket, szókereséseket, a redundáns részeket stb.

Előadásos kommunikáció a rádióban és a tévében

A közlemény: beszédmű; a csatorna: a) verbális (orális és auditív kód), b) nonverbális kód, totális látvány, c) *elektronikus átviteltechnika*, az egyenes adások kivételével a közlés (a felvétele) és a befogadás (a közlemény sugárzása és meg-hallgatása) között időeltolódás is van.

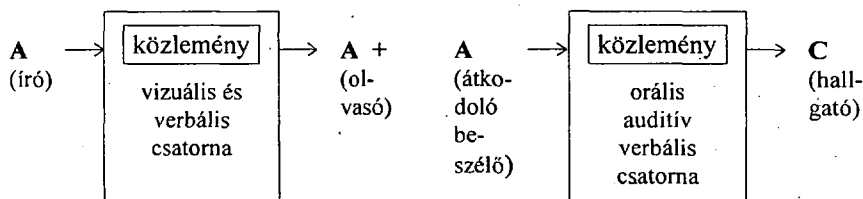
7. ábra

A valódi címzettek itt sem „beszélgetőpartnerek”; a jelenlévők (technikai személyzet, rendező stb.), hanem *a (jelen nem lévő) hallgatók, nézők!* Itt sincs visszajelzés a kommunikációs partner (?) részéről.

(3.2.1.) Ezeknek egy része teljesen spontán szövegalkotású élőszó, mégpedig részben [3.2.1.1.] párbeszédes, részben [3.2.1.2.] előadásos szövegalkotással és [3.2.1.3.] látszólag ezeknek megfelelő beszédhelyzettel;

(3.2.2.) részben pedig írásos alapról felhangzó beszéd, mégpedig [3.2.2.1.] felolvasás, interpretáció, [3.2.2.2.] színészi előadás: [3.2.2.2.1.] monológ, például vers és prózamondás, valamint [3.2.2.2.2.] dialógus, például hangjáték, dráma stb.⁹ (Lásd 8. és 9. ábra.)

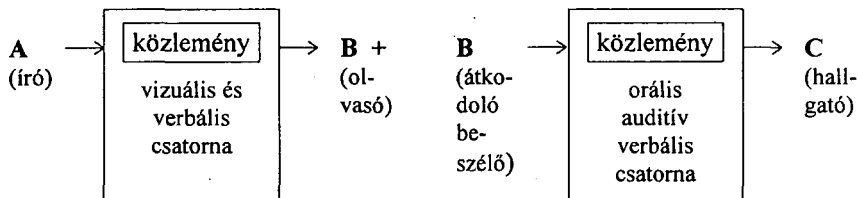
A kommunikációs folyamat sémája, ha a *felolvasó* a *saját* szövegét szólaltatja meg

Visszajelzés a rádióban, tévében nincs!

8. ábra

A kommunikációs folyamat sémája, ha a *felolvasó* más által írt szöveget szólaltat meg

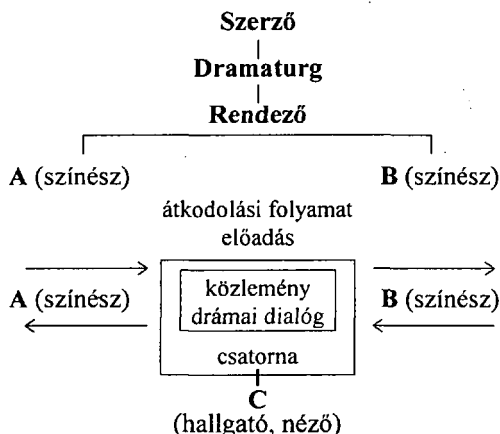

Visszajelzés a rádióban, tévében nincs! A pódiumon vers- és prózamondás esetén van, a közönség reagál, de nonverbális kommunikációval.

9. ábra

A rádióban megszólaló hang mellől elmaradnak azok a *nonverbális* kifejező eszközök, melyek a hallgató partner számára segítik a megértést: a mimika, a gesztus; az, amit a beszélő látványa ad hozzá a szöveghez. Mindezt a beszélőnek a hangjával és előtte a megszövegezés módjával kell(ene) pótolnia. A *televízió látványt* is közvetít. De ez a látvány, a tévé közvetítette kép, többnyire vagy kiegészítője a szövegnek: verbálisan ki nem fejtett *többletinformációt* vagy valamilyen *illusztrációt* ad. Az ilyen vizuális élmény általában fölébe nő a verbális információnak és elnyomja azt, vagy a beszélő indulattalan arcát mutatja, vagy csak „vágókép”. A pódium lehetőséget ad a nonverbális eszközök közül a látvánnyal való kommunikációra (teststilizáció, mozgás, gesztusok stb.).

A drámai mű megszólaltatása bonyolultabb (lásd 10. ábra):

Színházban van nonverbális visszajelzés! Tévéjáték, film, rádió- és tévéközvetítés esetén nincs.

Csatorna: a) verbális: orális és auditív kód, b) nonverbális kód, totális látvánnyal, c) a színház tere, rádiójátéknál, tévéjátéknál *elektronikus átviteltechnika*; az egyenes adások kivételével a közlés (felvétel) és befogadás a műsor meghallgatása, megtekintése, a közlés meghallgatása között időeltolódás is van.

10. ábra

Az ilyen produkciókban ritkán hangzanak el a szó szoros értelmében vett spontán szövegek, hiszen többnyire minden színpadi mű megírt szövegre épül, s ki vannak dolgozva a párbeszédek. Rögtönzés kevés van, legfeljebb bizonyos műfajokban van helye (például kabarében).

3.2. Az elmondottaknak – ha saját alkotású szövegről van szó – meghatározó szerepük van a szöveg megszerkesztésében és a nyelvi forma megalkotásában, majd a hangzásforma megkomponálásában.

Az első két alapformánál (beszélgetés, előadás), a megnyilatkozó, a *beszélő* egy – korábban vagy a tethelyen kialakított – gondolati egészet bont le – többnyire egy előre eltervezett vázlat alapján, rendszerint spontán szövegalkotással. Fogalmazva gondolkodik tehát, és így formálja meg szövegét, mondatait többé-kevésbé kerekre (rendszerint grammatikailag kevésbé kerekre és hibátlanra). Ha „hibázik” és ezt észreveszi, utólag javít. Gondolatai, mondatai az időegymásutánban születnek és hangzanak el, s a *hallgató* a beszélővel *együttgondolkodva időegymásutánban* kapja az információdarabokat, és ezekből rakja össze – mintegy téglasoros építkezéssel – a gondolati egészet, így építi fel az új ismeretek házáat. Ezért az élőszavas fogalmazásban általános a szukcesszív (*hozzátoldó*), mellékmondatos és gyakran közbeékeléses mondatyszerkesztés. A kapcsolat közvetlen, ezért a beszélő *látja*, hogy hallgatójának mennyi percepciós időre van szüksége a hallottak megjegyzéséhez, megértéséhez, és ehhez a tényhez szabja beszédének iramát, ritmusát.

Az *író gondolkodva fogalmaz*. És ezért tömören. Írás közben nyelviileg is pontosítja gondolatait. Éppen ezért szövege *írott nyelvi* szöveg lesz. Ebben *gyakoriak a szimultán mondatok*, a bonyolultabb, „tömbösödött”, 6-nál több, olykor 10-12 szavas, mellé- és alárendeléseket egyaránt tartalmazó szószerkezetes „egyszerű” mondatok. Ez nem baj, hiszen az írott szöveget az *olvasó* térben és időben és egészében kapja meg. Többször is átolvashatja, míg tökéletesen meg nem érti a leírtakat.

4. Az alapformának tekinthető kommunikációs helyzetekben, a párbeszédben és az előadásos kommunikációban (2–3.2.2.) létrejött (spontán és írott) szövegek szóhasználati, mondatyszerkesztési, szövegszerkesztési különbségeit és azonosságait is alig-alig vizsgálta a tudományos kutatás. Az írott és ezen belül főleg a költői, írói szöveg és szövegmű vagy hírszöveg mondattanáról, stilisztikájáról már bőven vannak ismereteink. (Szövegszerkezetéről is?)¹⁰ Hiányosak azonban szövegtipológiai és szövegtani ismereteink még a prózáról is. Akad ilyen, de főleg az irodalmi alkotások köréből. Már kevesebb elemzés készült a *nem szépirodalmi* jellegű és igényű próza szövegtipológiájának és szövegtanának köréből.¹¹ Jóformán semmilyen, pontosabban kevés – a szokásos műfaji előírásokat igazolandó – elemzés nem készült a prózai műfajok, például a publicisztika körébe tartozók köréből.¹²

Nincs igazi elemzés a spontán beszélt nyelvről (legyen az párbeszéd vagy előadás, azaz hosszabb lélegzetű beszédmű). Kevesen vizsgálták meg a spontán módon megalkotott és megszólaló beszédmű (a spontán élőszó) jellegzetességeit.¹³ Csak néhány ilyen elemzés készült el. Szövegközlés is kevés akad.¹⁴

Bővebb vizsgálati anyag áll rendelkezésre az írott alapról megszólaló beszéd (az elmondott–előadott irodalmi mű, kisebb mértékben az elmondásra szánt vagy elmondott szónoki mű, illetőleg az írott rádiós–tévé szöveg) vizsgálatára.¹⁵ Pedig empirikus megfigyelések alapján is érzékeltetni lehet, hogy más, vagy legalábbis nem azonos, sőt éles kü-

lönbségeket is mutat a spontán beszéd és az írott beszéd szövegszerkezete, mondatszerkesztése, hangzásvilága. Bizony ezek igazolása, törvényszerűségeinek felderítése részben a szövegtani vizsgálatok, részben a fonetikai elemzések feladata lenne. Nemcsak a szűkebb értelemben vett (a nyelvjárások hangtanát vizsgáló) hangtani elemzések, hanem a szupraszegmentális eszközök terén is (lásd FÓNAGY IVÁN, MAGDICS KLÁRA, majd BOLLA KÁLMÁN, SZENDE TAMÁS elemzéseit).

5. Az imént a 4. pontban elmondottak már a kommunikációs szituációk tipológiája köréből a szöveggrammatika, ha tetszik a „szövegszintaxis” és a „szövegmondattan” irányába visznek el bennünket. Annak vizsgálata tarthat ide, hogy a különböző típusú és műfajú szövegeket és megnyilatkozásokat milyen mondatszerkezeti sajátosságok jellemzik. Mik az azonosságok és a különbségek például az írott és a spontán-beszélt szöveg mondattípusai között, mik azok a különböző típusú és műfajú szövegekre jellemző kohéziós eszközök, melyek a szöveget (azaz az elhangzó mondat- vagy kijelentéssort) szöveggé teszik, melyek következtében a szöveg „megszerkesztett és beszerkesztett és összeszerkesztett” szövegmondatok lánc lesz.¹⁶ (Ide tartozna a szövegmondattan és az aktuális mondattagolás kérdése is, hogy tudniillik a szöveg egyes szövegmondatai között milyen mondattani viszony feszül, és hogy milyen a szövegmondatok téma-réma kapcsolata.) Az ilyen jellegű kutatások eredményei a retorika gyakorlati munkájában a helyes (a szituációnak, a partnernek, a témának, a szándéknak megfelelő) nyelvi formának a megválasztásához nyújthatnak segítséget. A retorikának ahhoz az anyagrészéhez, amelyet a klasszikus retorika „*elocutio*” néven szokott tárgyalni. De ezen itt és most nem a klasszikus retorika „*ékesszólása*” értendő, hanem az a mondat- és szövegszerkesztésmód, pontosabban talán mondat- és szöveggrammatika, mely elsősorban arra ügyel, hogy a gondolatok, a mondanivaló rögzítése során létrejött szöveg olvasónak, illetőleg hallgatónak szól-e, s ez utóbbi esetben a szöveget szerzője „szájra-fülre” fogalmazta-e, figyelt-e arra, hogy a mondat-szerkezetek mennyire segítik a szöveg értő-értető megszólaltatását, illetőleg a hallás (egyszeri hallás) révén való befogadását. Egyszerűsítve: mondható-e a szöveg, vagy csak hangosítható, felfogható-e, vagy csak hallható-e, mert „*elme*gy a hallgató feje felett”.¹⁷ Éppen ennek érdekében vizsgálandók és természetesen tanítandók azok a folyamatok is, melyek a különböző beszédsszituációkban a szövegalkotóban (a közlőben) zajlanak le írásos szöveg vagy spontán beszéd vagy elmondásra szánt szöveg megfogalmazásakor¹⁸, illetőleg a befogadóban mennek végbe írott szöveg olvasásakor, spontán beszéd vagy felolvasás hallgatásakor. De ide tartozik azon (a mondatláncba látszólag szervesen beépülő) nyelvi eszközöknek (például megszólításoknak, olyan töltelékelemeknek, mint *no most, kérem szépen, figyelsz* stb.) a vizsgálata is, melyek például a spontán vagy félspontán szövegekben bizonyos szituációk jelzését vagy a szöveg tagolását-tagolódását jelzik.¹⁹

Mindezek vizsgálatával viszonylag csak kis mértékben foglalkozott mind a kommunikációelmélet, mind a szövegtan és a szövegtipológia.

6. Szervesen kapcsolódik az előzőkben mondottakhoz két témakör, melyet – tudomásom szerint – eléggé elhanyagolt a tudományos kutatás. Vagy legalábbis csak a praxis felől – általános, empirikus tapasztalatokra, megfigyelésekre építve – preskriptív módon közelítette meg. Az oktatásban pedig csak általános sémákban. Ez a szerkesztéstan. Annak vizsgálata, hogy milyen szerkesztésmód (felépítésmód) jellemzi az egyes műne-

meket és műfajokat. Számos jó magyar szakmunka foglalkozik idevágó kérdésekkel, hasznos gyakorlati tudnivalókat, általános jellemzőket írnak le, de ismét csak vagy a szépirodalom felől közelítenek a kérdéskörhöz²⁰, vagy a klasszikus retorikai hagyományt vizsik tovább²¹, vagy – ha továbblépnek a szépirodalmi műveken (költészet, széppróza) vagy bizonyos publicisztikai műfajokon túlra a közéleti megnyilatkozások irányába – már csak általános megfigyelésekre támaszkodnak, és általános ismereteket, általános tanácsokat vagy előírásokat, szerkezeti vázlatokat adnak.²² Ugyancsak általános ismereteket nyújtanak a menedzserirodalomnak nyugati szerzők magyarra fordított – kétségtelenül számos jó tanácsot tartalmazó – munkái és „bestsellerei”²³ (amelyeknek fő céljuk, hogy szerzőik önmagukat, tanaikat „eladják”), valamint a magyar szerzők tollából megjelent ilyen jellegű, komolyabb lélegzetű művek is.

Közös jellemzőjük ezeknek a munkáknak, hogy főleg empirikus megfigyelésekre, tapasztalatokra épülnek. A konkrét művek elemzésével és az ebből levonható tanulságokkal adósak maradnak, illetőleg ha elemzéseket közölnek, akkor főleg szépirodalmi műveket vizsgálnak meg tudományos igénnyel.²⁴ Érdemes lenne elemezni nemcsak a szépirodalmi alkotásokat, hanem a „hétköznapiakat” is. Vélhetőleg ki lehetne mutatni olyan szerkesztés- és szerkezetbeli sajátosságokat is, melyek csak bizonyos szövegtípusokra vagy műfajtípusokra jellemzőek. A retorika körébe sorolható műfajok egy részének tapasztalhatóan megvan a „hagyományos szerkezetük”, melyektől az egyes szónokok csak kivételesen térnek el.

7. Egy másik témakör, amellyel – tudomásom szerint – az utóbbi időben főleg csak a menedzserirodalom, pszichológia, a személyiséglélektan és logika foglalkozott behatóbban, az érveléstechnika és a meggyőzőlélektan. A közéleti retorika témaköreiben ez csak érintőlegesen szerepelt, általánosságokkal. A logika, a klasszikus és az irodalmi retorika vizsgálta és leírta a meggyőzés, érveléstechnika módszereit, eszközeit, rendszerét (például szillogizmusok stb.), de főleg a szépirodalomban is fellelhető és a már korábban is tárgyalt eszközöket mutatta be egyrészt a logikai folyamatok leírása, rendszerezése kapcsán, másrészt az irodalmi művek elemzése során, harmadrészt a stilisztikai–retorikai eszközök bemutatása, rendszerezése kapcsán, így például a hermeneutikai vizsgálatok során, a metaforakutatásban, a retorikai eszközök (alakzatok, toposzok stb.) felsorolása, jellemzése alkalmával.²⁵ Azonban e témák kutatói is inkább az irodalmi igényű alkotásokat és a hagyományos eszközöket vizsgálják, kevesebb figyelemmel fordulnak a „hétköznapi” alkotások felé. Csak sporadikus megfigyelésekre épülő leírásokat találhatunk arról, hogy milyen is korunk érveléstechnikája, mik korunk toposzai, hogyan és milyen mértékben változott meg korunk meggyőzési és érvelési rendszere, hogy vitázó–érvelő, informatív megnyilatkozásaikban milyen érveléstechnikát, milyen logikai módszereket, értelmi–érzelmi érveket, szemléltető módokat használnak fel tudósaink, szónokaink, közéleti személyiségeink (például politikusaink), milyen motívumokkal, alakzatokkal, toposzokkal teszik hatásossá beszédüket például az ünnepi, jubileumi vagy alkalmi megnyilatkozásokban.²⁶ – Természetesen ennek a kérdéskörnek a vizsgálata összekapcsolódik az egész érvelés és meggyőzés célzatú – mint érvelő–vitatkozó, párbeszéd- vagy monológyszerű – szöveg szerkezetének, mondatszerkesztésmódjának a vizsgálatával (tehát az ilyen típusú szövegek szövegteni stb. elemzésével). Bizonyára itt is találhatóak olyan sajátosságok, melyek csak bizonyos műfajokra jellemzőek. (Más lehet

egy ügyész vagy védőügyvéd vád- vagy védőbeszédnek, vagy egy menedzserigazgatónak az „érveléstechnikája”, mint egy üzletkötőnek, kereskedőnek a rábeszéléstechnikája. Más-más módszereket, toposzokat és grammatikai formákat stb. használhat fel mindegyikük.) Most készül egy olyan tankönyv²⁷, amely főleg az érvelés- és bizonyítástechnika kérdéseivel foglalkozik.

8. Már esett szó róla, mégis meg kell említeni, hogy mind a retorika, mind a szövegtan egyik „segédtudománya” a stilisztika. A kijelentés annyira magától értetődő, hogy nem kell részletezni. Hiszen a stilisztika a retorikához az elokvencia, az ékesen szólás, a formába öntés, a szövegalkotás „fejezet” által kapcsolódik²⁸. A szövegtanhoz pedig még sok más szállal is.

8.1. Van a stilisztikának egy ága, amely kettősen is kötődik mind a retorikához, mind a szövegtanhoz. Ez a fonetika. Az egyik kötődési szál a szöveg hangalakja révén kapcsolódik, hagyományos kifejezéssel élve a jóhangzás és a hangszimbolika révén. A másik szál a szöveghangosítás, a szöveg megszólaltatása által kötődik mind a szövegtanhoz, mind a retorikához. Ez is kettős: egyik ága a beszédtechnika, az értő-értető megszólaltatásnak technikai beszédtechnikai tudnivalóival kapcsolatos, a másik ága az ennek révén létrejött hangzó szöveg hangzásszerkezetével, a szöveg szegmentális és szuprasegmentális hangszerkezetével, illetőleg azzal kapcsolatos, amit ez hordoz: a szöveginterpretáció kérdése tartozik ide. S ez már – amennyiben irodalmi vagy megírt szövegek hangzásszerkezetéről van szó – összekapcsolódik a hermeneutikával, a szövegértelmezés-szöveginterpretáció témakörével.

A (szép)irodalmi – főleg a költői – művek hangalakjával, fonetikai szerkezetével eléggé sokat foglalkozott a nyelvtudomány, ezen belül a fonetika is²⁹. (Az ide vágó ismereteket, kutatási eredményeket talán a költői–írói mű hangtana, hanghatásai, hangszimbolikája, a hanggal való festés és hasonló címszavak köré sorolható megjegyzések, magyarázatok tartalmazzák.) Nincs vagy csak alig akad olyan verselemzés, mely legalább pár szót ne szólna az éppen elemzett mű ritmusáról³⁰, rímeiről, vagy egyéb „zenei elemeiről”³¹. – Sok és rendszerezett ismeret gyűlt össze a szuprasegmentális eszközökről, a hangzásformákról, jelentés- vagy információtartalmukról, a kommunikáció során betöltött szerepükről, használati szabályaikról.³² Azonban a kutatás a szuprasegmentális eszközök vizsgálata során alig-alig lépte át a mondathatárokat. Ezért is esett kevesebb szó a szakirodalomban a teljes művek, különösen pedig a prózai művek, ezen belül pedig az egyes megnyilatkozástípusok, műfajok, hangzásszerkezetéről. Ha esett is, megint csak inkább empirikus alapon (megfigyelésekre épülő tapasztalatok alapján), semmint egzakt kutatások alapján.³³ Igaz, jelentős eredmény, hogy készültek olyan elemzések melyek teljes művek hangzásszerkezetét mutatják be. Ezek alapján azonban még nem lehet kimutatni, mik és melyek azok az (akusztikus) jellemzők, amelyek magára az elemzett szövegre (műfajára, szövegszerkezetére stb.), vagy megszólaltatójára (interpretálójának beszédstílusára), vagy pedig a kommunikációs helyzetre jellemzőek. Empirikus megfigyelések alapján állítom, hogy vannak ilyen – a szövegre: műnemre, műfajra, beszédshituációra és természetesen a megszólaltatóra, interpretálóra utaló – hangzáselemek is (melyek természetesen szigorúan függvényei a szöveg műfajának, szerkezetének is).³⁴ (Például hírmondói stílus, a kommentárok hangzása, a versmondás, prózamondás hangvétele, a hangjátékok akusztikuma stb.) Bizonyos szövegek, szövegtípusok grammatikai szer-

kezetéről készültek ilyen (összehasonlító) elemzések.³⁵ A hangzásszerkezetre vonatkozó műszeres fonetikai elemzések elkészítésével, pontosabban a közölt szövegek adatainak értékelésével, összehasonlításával, tanulságainak összegzésével még adós a tudomány. Az elemzések segítségével csak akkor lehetne elkülöníteni, hogy mi az akusztikus jellemzője magának a szövegnek, a beszédhelyzetnek és a megszólaltatónak, ha összevető elemzések készülnek (ha például ugyanazon vagy hasonló típusú beszédműveket vagy ugyanazon műnek több előadóval készült interpretációját hasonlítani össze az elemző). Ami az egyes változatokban közös, az a szöveg, szövegtípus jellemzője, ami ettől eltér, az a megszólaltató egyéni beszéd-sajátossága lehet.

9. Bizonyos mértékig (szöveg)stílus kérdéseihez kapcsolható a retorikának az problémaköre, melyet nyelvi magatartáskultúrának, nyelvi illemtannak nevezhetünk. Ez is összetett kérdéscsoport, mert a megszólítás, tegezés, nemtegezés kérdései éppúgy idetartoznak, mint a szókincs különböző rétegeiből való válogatás (például egyrészt a szépítő, enyhítő kifejezések használata, másrészt a nyelvi durvaság, trágárság kérdései), de idetartozhat a nyelvi manipuláció vagy a nyelvi „címkezés”, a nyelvi stigmatizálás, más szóval nyelvnek, a nyelvhasználatnak etikai, magatartáskultúrával kapcsolatos kérdései³⁶. És természetesen ide tartoznak a beszélgetésre, párbeszédre, a diskurzusra vonatkozó ismeretek is. Valamint a konverzációs szabályok, párbeszédvezetés, vitakultúra, nyelvi illemtan kutatása is.

10. Ha már a szöveghez a multimediális kommunikáció felől is közelítünk, érdemes lenne megvizsgálni a látványnak, a nonverbális kommunikációnak, ezen belül a testbeszédnek és a szövegnek a kapcsolatát is. Közelebbről és pontosabban azt, hogy milyen szöveghez (szövegtípushoz, szövegműfajhoz), beszédhelyzethez milyen nonverbális kommunikációs eszközök társulnak. Ilyen jellegű vizsgálatról kevésről tudok.³⁷ Pedig nem lehet véletlen, hogy a jeles személyeinkről készült szobrok, festmények milyen gesztusokkal örökítik meg az ábrázolt személyt. Petőfi és Kossuth beszédéhez bizonyára hozzátartozik a magasba lendített kéz. Az sem lehet véletlen, hogy egy Kossuth-szöveg elmondásakor négy színésznek is ugyanazon szövegrésznél lendült magasba a keze. A nonverbális kommunikációval, a testbeszéddel sok könyv foglalkozik, de mind „személyiség- és attitűdjellemzőként” közelítenek a kérdéshez. A szöveggel való kapcsolat feldolgozatlan maradt talán mindeddig. Pedig tévéfelvételek, filmek kiváló nyersanyagot biztosítanak a kutatáshoz.

11. Van egy területe a beszédkutatásnak, retorikának, szövegtannak, mely számomra eléggé nagy gondot jelent. Az, hogy szinte napjainkig mindhárom tudományág főleg csak jó (vagy viszonylag jó) szövegek vizsgálatával foglalkozott. Nem nagyon vizsgálta meg – érthető okokból – a hevenyészett, spontán, rögtönzött szövegek szerkezetét, mondatszerkesztését. Így például azt, hogy meddig jó, meddig követhető-érthető-befogadható egy nem logikusan vagy logikai ugrásokkal megszerkesztett szöveg, mely ráadásul mondatszerkesztési, nyelvhelyességi hibákkal is meg van tűzdelve (például alanyváltásokkal, egyeztetési hibákkal stb.).³⁸ Arra nézve már folytak vizsgálatok, miért nem kommunikatívak némely rádiós szövegek, rétori beszédművek, miért nehéz megjegyezni az ilyen szöveg tartalmát, mondanivalóját. Kevesen vizsgálták meg azt, miért

kommunikatívak, miért követhetők mégis bizonyos „szövegelések”, bizonyos „nem-szöveg szövegek”.

12. Ugyancsak kidolgozatlan például a retorikának, szövegtannak a kapcsolata a pedagógiával, didaktikával. Kevés tanulmány foglalkozik például a tanári beszéd retorikájával, a kérdéskultúrával, a kérdve-kifejtő módszer szövegtanával és retorikájával. (Igaz, a pedagógia és didaktika oktatása során sok mikrotanítás-elemzés készült, de ezek retorikai és szövegtani elemzése nem nagyon látott napvilágot.) Több komoly (retorikai és menedzserképzéssel foglalkozó) mű vizsgálja az érveléstechnikát, a vitavezetés módszerét, de kevés valós elemzés készült.

13. Ha mármost nyelvészeti stúdiumoknak, ezen belül a szövegtannak, a stilisztikának és a retorikának egymáshoz való viszonyát tekintjük, és az egyik „résztudománynak” a másikban elfoglalt „helyét” oda-vissza megvizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy a retorika – mint tudományos stúdium – a hermeneutikával együtt a szövegtan számára feldolgozhat olyan részterületeket, mint a szövegértelmezés, szövegjelentés, szövegszerkezet, érveléstechnika; az érvelés, meggyőzés, szemléltetés, kifejezés stb. retorikai, stilisztikai eszközei (beleértve ebbe a metaforakutatást, a szillogizmusok vizsgálatát a toposzok, alakzatok szerepét, használatát, divatját). De a retorika mint alkalmazott, gyakorlati tudomány – a retorika hagyományos szakirodalma és empirikus megfigyelések, elemzések alapján, azután a mindennapok igényei alapján – „ötleteket”, „kutatási témákat” adhat a fonetika, a szintaxis, a mondattan, szerkesztéstan, a szövegtan – benne például a szövegértelmezés, a homiletika, szöveginterpretációs –, a stilisztikai kutatások stb. számára, megoldandó kérdéseket vethet fel.³⁹

Mindezt természetesen elsősorban a „prózai” műnemek és műfajok szövegtani vizsgálata számára, de nem csak azoknak!

A felsorolt stúdiumok – közöttük a szövegtan – segítséget adhatnak a retorikának a szövegszerkesztéshez, a szövegformáláshoz (a fogalmazáshoz) stb. a szövegszerkezetre, szövegtípusokra, a szöveggrammatikára stb. vonatkozó szövegtani kutatások eredményei által. És a segítségnyújtás fordítva is történhet. Tehát a retorika éppúgy „segédtudománya” lehet más tudományos területeknek, mint azok a retorikának.

Jegyzetek

1. BITNITZ LAJOS munkája, *A magyar nyelvbeli előadás tudománya* (Pest, 1827.), kiváló műfajismereti és stilisztikai kézikönyv. Bemutatja a költői és a prózai műfajokat, a nyelvi stilisztikai ismereteket stb. VERSEGHY (1817.) retorikájában is találunk műfaji ismereteket, noha ő az ékesszólás felől közelíti meg a retorikát.
2. Bizonyítékkal bemutatom az egyik utolsó középiskolai retorikatankönyvnek, az ALSZEGHY ZSOLT és SIK SÁNDOR szerkesztette *Retorika* a gimnázium, reálgimnázium és reáliskola V. osztálya számára (Budapest, Szent István Társulat, 1928.) című tankönyvnek tartalomjegyzékét tematikáját: Első rész. [Ez szövegeket, szemelvényeket tartalmaz.] I. Leírások. II. Történeti olvasmányok. III. Értekezések. IV. Szónoki beszédek. Második rész. Elméleti rész (207–244). I. Az írásművekről általában. 1. A retorika feladata. 2. Az írásmű. 3. Az írásmű forrásai. 4. A szerkezet. 5. Az írásmű célja. II. Az elbeszélő írásmű. 1. A leírás A) Célja B) Jellege C) Fajai. 2. A történetírás. A) A történetírás tárgya B) Forrásai. C) Forráskritika. D) Segédtudományai. E) Irányai. F) Módszerei. G) Műfajai. III. A megbeszélő írásmű. [Értekezés.] 1. Az értekezés módszerei. 2. Formája és fajai. IV. A rábeszélő írásmű [sic!] 1. A szónoki beszéd feltételei. 2.

Szerkezete. 3. Fajai. 4. Története. – Látható tehát, a középiskolai retorika főleg *írásművekkel* foglalkozik, s példaanyagában is, elméleti részében is csak egy-egy fejezet tárgyalja a szónoki beszédet. – Többé-kevésbé hasonló a felépítése SZABÓ G. ZOLTÁN és SZÖRÉNYI LÁSZLÓ *Kis magyar retorika – Bevezetés az irodalmi retorikába* (Tankönyvkiadó, 1988.) című munkájának is: Bevezetés; I. A retorika meghatározása; II. A retorika tárgya és felosztása; III. A retorikai művészet szabályai; IV. Az anyag tana; V. Az ügyek fajtái; VI. A statusok tana; Első rész: a feltalálás (inventio, görögül heureszisz); A beszéd részei: I. A bevezetés (principium), II. Az elbeszélés (narratio), Az elbeszélés erői és hibái, III. A kitérés (egressus vagy digressio), IV. A részletezés (propositio), V. A bizonyítás (argumentatio), A bizonyítás fajtái (probationum genera), 1. Művészetén kívüli bizonyítékok (genus inartificale), 2. Művészi bizonyítékok (genus artificale), VI. Befejezés (peroratio). Második rész: az elrendezés (dispositio, görögül taxis); Harmadik rész: a kifejezés (elocutio, görögül: lexis): A bevezetés Az alakzatok, I. A fonológia alakzatai, II. A szintaktika alakzatai, III. A szemantika alakzatai, A nevetés (risus) és a nevelés (ridiculum), IV. A pragmatikus alakzatok, V. A négy változáskategória mondatalakzatai. Mutató.

3. Hogy a köztudatban a retorika mennyire az ékesszólás tanaként él, arra jellemző, hogy egy szövegtani szakmai tanácskozáskor alkalmával a jelenlévő és szövegtannal foglalkozó szakemberek (főleg nyelvészek, irodalomtörténészek) többsége ugyancsak meglepődött, mikor néhányan kifejtették, hogy a modern retorika nemcsak a szónoki stílussal, hanem az ékesszólással, az eloquentiával és nemcsak az előadástechnikával foglalkozik. Számos egyetemen a retorika tantárgyon ma is elsősorban az ékesszólás (szónoki stílus) eszközeinek bemutatását és az előadástechnika gyakoroltatását értik.
4. A témakörök és ismeretanyagukat segítő „társtudományok” bemutatásakor figyelembe veszem azokat a szempontokat és témaköröket is, amelyeket sokéves retorikaoktatói gyakorlatom alapján a gyakorlati célú retorikával kapcsolatban fontosnak tartok. Ezek egy részét 1994-ben megjelent könyvemben foglalmaztam meg (vö. WACHA IMRE: *A korszerű retorika alapjai*, Szemimpex Kiadó, 1994.).
5. Hiszen az igényes kifejezés elsajátításához a nyelvről szóló széles körű ismeretek, tudás mellett szükség van a logikus gondolkodás tudására is. (A nyelvi-nyelvhelyességi hibák többsége ugyanis a gondolkodás hibájából származik, és azt is tükrözi.) (Vö. Illyés Gyula: „A jó magyar írás és beszéd tanítását a helyes gondolkodás tanításával kell kezdeni”). De szükség van grammatikai, stilisztikai, szerkesztéstani, szociolingvisztikai stb. ismeretekre is, hiszen a helyes, adekvát beszéd stíluskérdés is. A stílus ugyanis „válogatás” eredménye, s mint ilyen, nemegyszer a magatartáskultúra és az emberek közötti kapcsolatok felismeréséből adódó és ezekhez való alkalmazkodás, a társadalmi „illem” és magatartási, etikai szabályok ismeretének-követésének függvénye is.
6. Hosszú időn át – még e század nyolcvanas éveiben is – a magyar retorikák főleg az ilyen beszédet tekintették szónoki beszédnek. WÉBER MIHÁLY *Szónoklattan* (Népszava Könyvkiadó, 1945.) csak a „klasszikus” értelemben vett szónoklatot sorolja a retorika illetékességi körébe, a *Nyelvtan – stílus – szónoklás* című kötet is csak tágitja a kört és inkább fogalmazástánít. FISCHER SÁNDOR *Retorikája* (Kossuth Könyvkiadó, 1975.) már tovább nyit: szól a rádiós és tévés beszédéről is, de csak röviden, a retorikai jellegű követelményeket nem fejti ki. SZABÓ G. ZOLTÁN és SZÖRÉNYI LÁSZLÓ *Kis magyar retorikája* azonban a hagyományos értelemben vett klasszikus retorikához tér vissza, s – mint alcíme is mutatja – elsősorban irodalmi retorika. Példatárát irodalmi alkotásokból, főleg a költészetből veszi.
7. A kommunikációelmélet (s ezen belül például a beszédaktus-elmélet) szakirodalma túlnyomórészt a kétségtelenül fontos, de mégis „apró” jelenségekkel, részben pedig a nagy általánosságokkal foglalkozik. Gyakran nem lép tovább egy-egy mondat terjedelmű kijelentés szituatív vizsgálatánál, egy-egy módosítószó funkciójának elemzésénél. Máskor pedig csak elvi jelentő-

- ségű összefüggésekre, a kommunikáció „makro” összefüggéseire, társadalmi, szervezési vonatkozásaira figyel. Kétségtelen, hogy tudományos szempontból rendkívül fontos mind a „mikro”, mind a „makro” jelenségeknek a leltározása, elemzése, hiszen a beszéd, határossága és a kommunikációs folyamat értékelése szempontjából rendkívüli a jelentőségük. Ugyanakkor az emberben lezajló kommunikációs folyamatok leírása elmarad. Vélhetőleg területi okokból nem tud foglalkozni a szakirodalom például azzal, hogy milyen kommunikációs folyamatok zajlanak le beszélőben, hallgatóban teljes beszédművek megszólaltatása, hallgatása során. Alig találunk elemzést a nyilvános beszéd kommunikációs szituációiról és ezek követelményeiről. A retorikaoktatás során nincs lehetőség az „apró” szituációk elemzésére sem. A középű „folyamatok” jelenségek vizsgálatát kommunikációkutatások többé-kevésbé elhanyagolják vagy alig tárgyalják. Márpedig a nyilvánosság elé lépő ember nem mindig tud mit kezdeni a mikro- és a makrojelenségek–folyamatok vizsgálatával. Neki az a „gondja”, miről beszéljen, mit mondjon, miképpen fogalmazza meg a gondolatot, hogyan mondja el őket, mint viselkedjen.
8. Ezen a ponton fontosak lehetnek a személyiségkutatással és személyiségfejlesztéssel, személyiséglelektannal foglalkozó tudományok és azok eredményei, valamint azoknak a vizsgálatoknak eredményei, melyek a percepció, appercepció kérdéseit elemzik.
  9. A nyelvi rétegződésnek egyéb kategóriáira vö. WACHA IMRE: A nyelvi rétegződés kérdései. In: *Normatudat – nyelvi norma*. (Szerk. KEMÉNY GÁBOR. *Linguistica. Series A. Studia et dissertationes* 8. Nyelvtudományi Intézet, 1992. 49-105) és uő.: Nyelvhasználati rétegződés kiejtésben és hangzásban (*EFF.* 8. 1991. 81-93), valamint a *Normatudat – nyelvi norma* című kötetnek, ALBERTNÉ HERBSZT MÁRIÁNAK és BAŇCZERŐWSKI JANUSNAK idevágó tanulmányait. A bemutatott kommunikációs helyzetekre vö. WACHA IMRE: *A korszerű retorika alapjai*, Szemimpex Kiadó, Budapest, 1994. 1. 94-152.
  10. Vö. DEME LÁSZLÓ, SZABÓ JÓZSEF, BÉKÉSI IMRE és GÓSY MÁRIA kutatási eredményeivel.
  11. Lásd HUSZÁR ÁGNES és KOCSÁNY PIROSKA idevágó cikkeit, valamint FÁBRICZ KÁROLY tanulmányát a *Beszélt nyelvi tanulmányok* című kötetben.
  12. Kivételnek tekinthető DEME LÁSZLÓ munkája, a *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* (Akadémiai Kiadó, 1971.), a BÉKÉSI IMRE kutatásait összegező munka, *A gondolkodás grammatikája – Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések* (Tankönyvkiadó, 1986.), és ennek a különböző szakfolyóiratokban megjelent több előtanulmánya, valamint SZABÓ JÓZSEF munkája, *A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykönyvi nyelvjárársban* (Akadémiai Kiadó, 1983.), BENCÉDY JÓZSEF *Sajtónyelv* (MÚOSZ–Bálint György Újságíró-iskola, 1998.) című könyve és ALBERTNÉ HERBSZT MÁRIA idevágó tanulmányai.
  13. Ilyen jellegű tanulmányokat tartalmaz a KONTRA MIKLÓS szerkesztette *Beszélt nyelvi tanulmányok* című (*Linguistica, Series A. Studia et dissertationes* 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, 1988.), s a beszélt nyelv kérdéseivel foglalkozik néhány, ALBERTNÉ HERBSZT MÁRIA tollából származó tanulmány (például A társalgáselemzésről. *Magyartanítás*, 1992. 2. 11-13, Tankönyvi dialógusok társalgáselemzési szempontú vizsgálata. *Magyartanítás*, 1992. 3. 14-17, A társalgás néhány jellemzője és szabálya. In: PETŐFI S. JÁNOS – BÉKÉSI IMRE – VASS LÁSZLÓ (szerk.): *Szemiotikai szövegtan* 5. 1992. 9-18 stb.), valamint BAŇCZEROWSKI JANUSNAK néhány 1994 és 1998 között a *Nyelvőrben* és a *MNyben* megjelentetett, rendkívül érdekes tanulmánya. De ez utóbbiak nem kifejezetten szövegtipológiai, szövegtani jellegűek. Újabban GÓSY MÁRIA készített beszélt nyelvi tempó- és szünetelemzéseket, valamint percepció vizsgálatokat (*Nyr.* 1997-1998.).
  14. Több megszólaltatott írásműnek szupraszegmentális szerkezetét mutatta be BOLLA KÁLMÁN az *Egyetemi Fonetikai Füzetekben*. A voltaképpeni elemzés, a tanulságok összegezése még várta magát. Spontán szövegeket is tartalmaznak a BOLLA KÁLMÁN szerkesztette és az ELTE Fonetikai Tanszékének kiadásában megjelent *A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások* sorozat egyes darabjai. Ezek feldolgozása azonban későbbi feladat lesz. Több

egyetemei, főiskolai szakdolgozat is közöl spontán szövegeket. Ezek többsége azonban a kutatás számára hozzáférhetetlen.

15. Itt gondolhatunk BOLLA KÁLMÁNNak az *Egyetemi Fonetikai Füzetekben* megjelent közleményeire, a *22 híres beszéd* című kiadványra, a Kazinczy-versenyek tapasztalatairól szóló publikációkra, a *Szemiotikai szövegтанban* megjelent ilyen célzatú elemzésekre, GÖSY MÁRIÁnak és másoknak idevágó tanulmányaira, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió nyelvi bizottságainak elemzéseire (például *A hatékony rádiózásért – 1976-91 és 1985-92. Szerk.: BENCÉDY JÓZSEF. Magyar Rádió, 1993., 1994., WACHA IMRE: Gondolatok a rádióhírek nyelvéről... Magyar Rádió, 1997.*) stb. Ezek egy része azonban nem eléggé egzakt és nem mindig teljes szövegelemzés. Nem is mindig tudományos célzatú. Ilyen jellegű tanulmányokat tartalmaz a *Nyelvészet és tömegkommunikáció* című kétkötetes kiadvány is (Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1985.).
16. Erre nézve lásd BÉKÉSI IMRE, BENKES ZSUZSA, PETŐFI S. JÁNOS, VASS LÁSZLÓ és mások szövegtannal kapcsolatos tanulmányait a *Szemiotikai szövegтанban*, valamint DEME LÁSZLÓ, SZABÓ JÓZSEF és mások idevágó tanulmányait és a *Beszéltnyelvi tanulmányok* cikkeit.
17. E kérdéskörre lásd DEME LÁSZLÓnak és WACHA IMRÉnek és másoknak idevágó tanulmányait, például a *Szónokok, előadók kézikönyvében*, az egri Anyanyelv-oktatási napok anyagát tartalmazó kiadványokban, az *Egyetemi Fonetikai Füzetekben*, valamint a Rádió Nyelvi Bizottságának elemzéseket tartalmazó füzetekben.
18. Erre legutóbb lásd: GÖSY MÁRIA: A beszédtervezés és a beszéd kivitelezés paradoxona, *Nyr.* 1998. 3-15.
19. Ezekre nézve lásd BAŇCZEROWSKI JANUSnak a *Nyr.* és a *MNy.* néhány utóbbi évfolyamában megjelent tanulmányait.
20. Vö. például a legutóbb megjelent ilyen tárgyú művek közül: CSORBA PIROSKA: *A vers* (Szeptember Kiadó, é. n.), uő.: *A próza* (Szeptember Kiadó, é. n.), uő.: *Műnemek és műfajok* (Szeptember Kiadó, é. n.), *Az én tankönyvem* sorozat I-III. kötete.
21. Például TREMMEL FLÓRIÁN: *Igazságügyi retorika* (Pécsi JPTE–Tankönyvkiadó, 1985. 1994.); GÁSPÁRI LÁSZLÓ: *Retorika, Jegyzet* (Tankönyvkiadó, 1987.); SZABÓ G. ZOLTÁN és SZÖRÉNYI LÁSZLÓ *Kis magyar retorika* (Bevezetés az irodalmi retorikába) (Tankönyvkiadó, 1988.).
22. Vö. például TERESTYÉNI FERENC (szerk.): *Nyelvtan – stílus – szónoklás* (Kossuth, 1960.); *Szónokok, előadók kézikönyve* (Kossuth, 1975.); DEME LÁSZLÓ: *Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség* (Kossuth, 1978.²); FISHER SÁNDOR: *Retorika* (Kossuth, 1975.²); TREMMEL FLÓRIÁN: *Igazságügyi retorika* (JPTE–Tankönyvkiadó, 1985.); *Műfajismeret* (MUOSZ, 1997.); TOLCSVAI NAGY GÁBOR: *A szövegek világa* (Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.); SZABÓ KATALIN: *Kommunikáció felsőfokon* (Kossuth Kiadó, 1997.); WACHA IMRE: *A korszerű retorika alapjai* (Szemimpex Kiadó, 1994.).
23. Például HULL, RAIMOND: *A sikeres nyilvános beszéd alapjai* (Bagolyvár, 1997.), vagy CARNEGIE: *Sikerkalauz I–III.* stb.
24. Kivételt képeznek a régebbi – főleg iskolai retorikák –, melyekben találhatunk mintákat szónoki és tudományos művek szerkezetének elemzésére, például ALSZEGHY ZSOLT és SIK SÁNDOR szerkesztette *Retorika* a gimnázium, reálgimnázium és reáliskola V. osztálya számára (Budapest, Szent István Társulat 1928.), valamint napjainkból a *22 híres beszéd* (Móra Könyvkiadó, 1995.), mely szónoklatokat elemez (főleg tudománynépszerűsítő céllal) és FÁBRIKZ KÁROLYnak A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéseire című cikke a KONTRA MIKLÓS szerkesztette *Beszéltnyelvi tanulmányok* című kötetben (76-89), ALBERTNÉ HERBSZT MÁRIA már említett tanulmányai (például A társalgáselemzésről, *Magyartanítás*, 1992. 2. 11-13; Tankönyvi dialógusok társalgáselemzési szempontú vizsgálata, *Magyartanítás*, 1992. 3. 14-17; A társalgás néhány jellemzője és szabálya. In: PETŐFI S. JÁNOS – BÉKÉSI IMRE – VASS LÁSZLÓ (szerk.): *Szemiotikai szövegтан* 5. 1992. 9-18 stb.), valamint BAŇCZEROWSKI JANUSnak néhány

- rendkívül érdekes tanulmánya. Szónoki és beszédművek elemzésével többnyire csak publikálatlan szakdolgozatokban találkozunk.
25. Vö. a *Világirodalmi lexikon*nak a *retorika* szócikkében a modern retorikai iskolákról írottakkal, valamint BENCZE LÖRÁNTnak már említett munkájával, valamint SZABÓ G. ZOLTÁN és SZÖRÉNYI LÁSZLÓ *Kis magyar retorikájával*, azután a SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztésében megjelent *A magyar stilisztika útja* című kötet (Gondolat, 1961.) lexikon részének olykor tanulmány igényű szócikkeivel.
  26. Alig találunk elemzéseket a parlamentben elhangzó beszédekről, a „választási vagy kortesbeszédekről”, de alig az egyházi szónoklatokról vagy a családi, társadalmi ünnepségek szónoklatairól is. Noha jelennek meg homiletikák, társadalmi családi szertartások megrendezésével, szónoklatival foglalkozó munkák, az elemzések sorra elmaradnak. – Vö. az ilyen jellegű munkákra legutóbb: ZERFASS, ROLF: *Nevedet hirdetem – A homiletika alapelemei* (Szent István Társulat, 1987.), *Családi szertartások forgatókönyvei* (Szerk. SZEMENKÁR MÁTYÁS, Szemimpex kiadó é. n.).
  27. SZÁLKÁNÉ GYAPAI MÁRTA: *Gyakorlati retorika*, Nemzeti Tankönyvkiadó. Előkészületben.
  28. Itt is akad gond, mind a retorika, mind az „alkalmazott szöveg tudomány”, azaz a fogalmazástanítás szempontjából. A stilisztika részletesen tárgyalja, elemzi, rendszerezi a stílusesszközöket. De az átlagos beszélő ezekből az elemzésekből ritkán profitál. A magam előadói gyakorlatából tudom: alig egyszer-kétszer jutott eszembe, hogy „most az előadás során hasonlatot, metaforát, példázatot kellene mondanom”. Az átlagos beszélőnél ezek „vagy jönnek, vagy nem”. A stilisztikai eszközök rendszerének bemutatása, ismerete legfeljebb az irodalmi vagy beszédmű megértését, élvezését segíti. Kevés az olyan ember, aki a megismert, megtanult eszközöket tudatosan is fel tudná használni. Nem hiszem, hogy Csoóri Sándor székely parasztasszonya tudatosan mondta volna: „az uram olyan ember volt, tedd a sebre, meggyógyul”. Talán soha nem tanult stilisztikát, nem hallott a stílusesszközökről, de „jött” belőle a kép, mert képi világban élt. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy nincs szükség stílus kutatásra stb. Csak annyit akarok mondani: ki kell dolgozni, hogy a tudományos kutatások feltárásait miképp lehet úgy átadni, hogy a „tanulóknban”, „rétorokbn” ezek az eszközök az adott pillanatban „aktívízálódjának”.
  29. Csak egyetlen alapvető munkát említek meg: FÓNAGY IVÁNNak az *A költői nyelv hangtana* című könyvét.
  30. Tehát idetartozónak lehet venni a verstani szakirodalmat is.
  31. Vö. többek között LÁSZLÓ ZSIGMOND munkásságát, például a *Ritmus és dallam* című könyvét (Zeneműkiadó, 1961.).
  32. A kérdés szakirodalmából a legfontosabbak BOLLA KÁLMÁN, DEME LÁSZLÓ, ELEKFI LÁSZLÓ, FÓNAGY IVÁN, GÓSY MÁRIA, KASSAI ILONA, MAGDICS KLÁRA, SZENDE TAMÁS, VARGA LÁSZLÓ munkái.
  33. Vö. *A rádióbemondó beszéde* (MRT TK, 1973.), *A Kazinczy versenyek története* (Győr, 1978.), *A Kazinczy versenyek 25 éve* (Győr, 1991.) stb.
  34. Hogy vannak ilyen jellemzők, az még műszeres vizsgálat nélkül is érzékelhető. Más a (műfajra, szövegformára, szövegszerkezetre, mondat szerkezetre is visszavezethető) hangzása például a rádiós műfajokon belül a rádióhírnék és a kül- és belpolitikai kommentárnak, a tudományos ismeretterjesztő előadásnak, az előadói műfajokon belül a pódiumon, azaz közönség jelenlétében, illetőleg a stúdióban elmondott versnek és prózának, a szónoki művek közül például a nagygyűlési beszédeknek és a templomi prédikációnak (ezen belül még felekezetekre, sőt szerzetesrendekre jellemző sajátosságokat is felfedezhetünk). De más a hangzása például ugyanannak a drámai szövegnek is, ha színpadon vagy ha rádiójátékban vagy ha filmen hangzik fel. S vannak hangzásbeli korstílusok is. És így tovább. De más oldalról közelítve: ha összehasonlítjuk a *Varietas delectat* sorozat hangfelvételei alapján ugyanannak a versnek több

- művész tolmácsolásában felhangzó változatait, azt tapasztaljuk, hogy szép számmal akadnak – az előadóra és a korra jellemző – eltérések az egyes változatok között, de azt is megfigyelhetjük, hogy vannak olyan közös vonások is, melyek mindegyik tolmácsolásban megjelennek. S ha ugyanazon művész előadásában hallgatunk meg több verset, azt tapasztaljuk, hogy a különböző verseknek közös jellemzőik is vannak: ezek az előadó sajátosságai. Magam ilyen elemzést nem műszeres, tehát nem objektív mérések alapján az A szöveg „megszólalásáról” című cikkemben kíséreltem meg (*MNyTK* 207. 1996. 234-242).
35. Számos ilyen elemzés jelent meg a Kazinczy-versenyek tapasztalatairól önálló kötetben is (*A Kazinczy-versenyek története*, Győr, 1978., *A Kazinczy-versenyek huszonöt éve*, Győr, 1991.), valamint az *Egyetemi Fonetikai Füzetekben*.
  36. Vö. BAŇCZEROWSKI JANUS: A nyelvhasználat elvi és etikai dimenziói (*Nyr.* 1998. 15-20), A nyelvhasználat erkölce (*EFF.* 23. 1998. 19-29).
  37. Vö. a HORÁNYI ÖZSÉB szerkesztette *A kommunikáció* című kétkötetes kiadványban és a *Beszélnyelvi tanulmányokban* olvasható, idevágó írásokat (például BOROS OTTILIA – PLÉH CSABA: A nem verbális közlések a gazdagréti felvételeken, i. m. 159-177). Kísérlet tudtommal már készült ilyen értelmű vizsgálatokra, de nem tudok róla hogy sok ilyen elemzést publikáltak volna.
  38. Erre lásd a *Beszélnyelvi tanulmányok* című kötetet, GÖSY MÁRIÁNAK már említett cikkét, valamint Jókai Anna íróno megjegyzését *Nyelvművészet, nyelvűvészet* című írásában (*MNy.* 1998. 37-43): „A nyelv – egyébként némán – belül is beszél (...) Az agy dolgozik, a száj nem mozog. Kontroll alatt zajlik a belső közlés, a folyamatos reflexió. Egy mindennapi beszédhelyzet példázata: villamosra várunk. Észre sem vesszük, ami közben végigpereg bennünk, s amiből a külvilág semmit sem észlel. »Nem jön az a vacak, ócska, nyavalyás (jelzők cserélhetőek) villamos, el fogok késni, hány óra van, mindjárt négy, fázik a lábam, csizmát kellett volna húznom, ennek itt milyen fura cipője van, mint egy lópata, hogy nem buknak orra benne...! Na végre, helyezkedjünk, erre föltolakszom, ha a fene fenét eszik is...« Ha a monológ véletlenül hallhatóvá válik, akkor sajnálkozunk: »Ó, a bolond, magában beszél.«” (I. m. 38). A monológ azonban szünetekkel tarkított beszédként elhangozhat partnerhez szólva is. És ennél „szaggatottabb, összefüggéstelenebb” beszéd elhangozhat diskurzusban, „összefüggő monológban” is. Mitől és miért „jók” mégis az ilyen és hasonló szövegek az adott konkrét beszédhelyzetben? Mitől, miért „szövegek” mégis az ilyen „nem-szövegek” vagy a hasonló szövegelések? – Mikor a *Beszélnyelvi tanulmányok* kötet megjelent, az abban közölt spontán szövegről azt állítottam: Valójában ilyen az a spontán beszélt köznyelv, melyet mi az irodalmi nyelv beszélt változatának tartunk. Több nyelvész kollégám felháborodottan tiltakozott, hogy ennyire pongyola, ennyire rossz nem lehet. Pedig – ma is állítom – ilyen. Vagy legalábbis: ilyen is.
  39. Hasonlóan adták fel a leckét a fonetikának és a kiejtés kutatásának a Kazinczy-versenyek (éppen ennek lett egyik eredménye, hogy felvetődött a szövegfonetika létjogosultsága, és hogy megindultak a szövegfonetikai vizsgálatok), a retorikának, fogalmazástanításnak pedig a sátorlajújhelyi *Édes anyanyelvünk* nyelvhasználati versenyek adtak számos kutatási témát.

ON THE RELATION BETWEEN RHETORICS AND TEXTOLOGY

IMRE WACHA

The author defines rhetorics partly as a multidisciplinary and partly as an interdisciplinary science. As such, it is an associated discipline mainly of hermeneutics, text explanation, text understanding, textology, stylistics (within this metaphore researches, the discipline of the topos and formation), aesthetics and mostly (analysing and describing a science) the (formal, semantic)

shaping of literary products. On the other hand rhetorics is an applied multi- and interdisciplinary science, the practical (prescriptive) knowledge of public speech, of speaking to the public, speaking in public interest. As such it largely relies on auxiliary and bordering disciplines. The paper gives a detailed description of the connection between rhetorics and communication theory (enlisting the main communicative situations of public speech), points out the connective links between prescriptive rhetorics and other scientific studies; as an auxiliary science what results of main disciplines (communication research, textology, psychology of persuasion, technics of argumentation, logic, stylistics etc.) it makes use of, and being an auxiliary discipline itself what problems, research results are raised by, enriching researches within the sphere of special disciplines.